

Ф. Г. Туранли

ВІДОМОСТІ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ПРУТСЬКОЇ ВІЙНИ В ОСМАНСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТАХ

Для наукового дослідження історії України першої чверті XVIII століття в контексті її відносин з тими державами, які брали участь у Прутській війні, важливе значення мають документи турецьких архівів, частина яких вже залучена нами у відповідне дослідження, в тому числі ті, що відображають обставини розв'язання та причини спалаху вказаної війни¹. У зв'язку з цим слід звернути увагу на таке: 1. Поразка війська Карла XII разом з козацьким військом гетьмана Івана Мазепи в Полтавській битві (1709 року) значно ускладнила становище як самого шведського правителя Карла XII, так і українського гетьмана Івана Мазепи, який покладав величезні надії на Карла XII як на рятівника України від зазіхань Московського царства. Загроза потрапити в полон спричинила еміграцію названих історичних постатей до Османської імперії². У свою чергу, московська армія перетнула кордон Високої Порти, але невдовзі змушена була полишити свої наміри. Надзвичайний і Повноважний амбасадор Московського царства в Стамбулі Петро Толстой звернувся до уряду Османської імперії з вимогою видати Івана Мазепу та вивести Карла XII поза кордони цієї держави³. 2. Однією з причин Прутської війни можна вважати намір Високої Порти повернути собі володіння, втрачені згідно з Карловецьким договором (1699 року). 3. Не менш важливою причиною цієї війни було намагання Петра I зміцнити свої позиції на Чорному морі. Наслідком саме такої політики названого правителя було оголошення 9 листопада 1710 року правителем Османської імперії Ахмедом III війни проти Московського царства. В армії турецького султана налічувалося 220 тисяч вояків, з яких 100 тисяч осіб складалося з кримських та ногайських татар⁴. 9 квітня 1711 року армія Високої Порти під командуванням Балтаджи Мехмеда-паші вирушила зі Стамбула у воєнний похід⁵. Її шлях пролягав через Правобережну Україну, і під час цього походу до неї приєдналися українське козацьке військо під командуванням гетьмана Пилипа Орлика разом з вояками із Запорозької Січі на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком, а також військо буджацьких татар і збройні сили Речі Посполитої⁶. 19 липня зазначеного року очолювана Балтаджи Мехмедом-пашею об'єднана армія вступила в бій з військом Петра I в районі населеного пункту Фалджи (т. м. Falcı / рум. м. Falcu), розташованого біля берега річки Пруту⁷. Зі свого боку кримський хан Девлет Гірай II (1708–1713 роки, 2-ге правління) на чолі свого війська, до складу якого входило також і українське козацьке військо, оточив противника з тильної сторони. Таким чином, відбувся двобічний потужний напад, внаслідок чого московське військо зазнало тяжких втрат. Петро I, який особисто командував бойовими діями свого війська, опинився у вкрай скрутному становищі. Адже 1 липня 1711 року через територію України він прибув до Молдови та попросив допомоги у воєводи цієї країни Димитрія Кантеміра. Разом з тим Петро I, відчувши наближення своєї остаточної поразки і ймовірність потрапити в полон, негайно надіслав своїх посланців до штабу армії Османської імперії з проханням укласти мир. У результаті битви, яка відбулася між названою численною об'єднаною армією та 40-тисячним військом

під головнокомандуванням Петра I у липні 1711 року в басейні річці Пруту, 21 липня почався переговорний процес, який завершився 23 липня того ж року підписанням мирного договору, відомого під назвою “Прутський мир”. Основні умови цього договору були такі:

- Азовська фортеця повертається під владу Османської імперії, Азовське море також виходить з-під контролю Московської держави;
- всі побудовані московською стороною фортифікаційні споруди на цій території ліквідуються, а збройні арсенали з цих споруд передаються Османській імперії;
- категорично заборонялося втручання з боку Московського царства у внутрішні справи Речі Посполитої, в тому числі й у політику цієї держави на підпорядкованих їй українських землях;
- турецький султан застерігав Петра I від спроб з боку Московського царства чинити опір щодо повернення Карла XII до Швеції. Щодо цього питання слід зауважити, що згаданий нами видатний державний діяч, літописець XVIII століття Дмитрій Кантемір повідомляв про те, що названий правитель Швеції виступав проти заходів щодо мирного врегулювання воєнного конфлікту між Московським царством та Османської імперією. Тому, коли Карл XII за один день до початку переговорів прибув до міста Бендер, де розташувався штаб турецької армії, намір шведського короля був відхилений Високою Портою⁸.

Отже, на підтвердження виконання зазначених умов щодо укладання Прутського мирного договору посадовці уряду Московського царства, а саме барон Петро Шафіров і командувач армією Михаїл Шереметьєв як Надзвичайні та Повноважні посланці були направлені до Стамбула. Вони були залишені в столиці Високої Порти як гаранті виконання відповідних міжнародно-правових зобов’язань своєї держави, пов’язаних із Прутським мирним договором⁹. Також слід зазначити, що однією з вимог турецької сторони для укладання мирного договору була вимога щодо видання їй бунтівного володаря Молдови Дмитрія Кантеміра, який здав цю країну Петрові I під час Прутської війни. Але ця вимога була відхилена московською стороною¹⁰.

Унаслідок Прутської воєнної кампанії, яка була спрямована проти Московського царства, Османська імперія повернула частину своїх втрачених згідно з Карловецьким мирним договором територій. Зазначимо, що цей договір фактично став переломним етапом у розвитку стосунків між османською Туреччиною та державами Європи. Але, незважаючи на такі складні обставини, Висока Порта спромоглася продемонструвати свою міць під час названої кампанії, тому що тоді водночас тривала війна з Венецією та Австрійською імперією, в результаті якої в 1716 році Османська імперія зазнала поразки та була знесиленою¹¹. Слід підкреслити, що за умовами Карловецького договору Висока Порта була позбавлена значної частини своєї європейської території, зокрема Подільського краю, який з 1672 року перебував у складі володінь Високої Порти, але був переданий під владу Речі Посполитої. Однак, як зазначила англійська дослідниця османської доби історії Туреччини Керолайн Фінкель, Кам’янець-Подільська фортеця завдяки потужній обороні й надалі залишилася під управлінням Османської імперії¹².

Після перемоги в Прутській війні спостерігається тимчасове посилення військово-політичних дій Османської імперії на півночі Чорного моря, що сприяло намаганням османського уряду вирішити “українське питання”. Про це свідчить текст опрацьованого нами архівного документа “Nişân-ı Hümâyûn” (نشان همیون) “Наказ султана”¹³ Ахмеда III про “Прийняття гетьмана Пилипа Орлика під свій протекторат”, датованого 20–30 грудня 1711 року від Р. Х. (Fî Evâsıt-ı Zılka‘de 1123 – друга декада місяця зількаде 1123 за календарем Гіджри): «Пилип Орлик / “Filip Orlik” (فلیپ ارلیک) [роки правління: 1710–1742, з 1714 року в еміграції], гетьман барабаських і поткальських козаків, які розташувались на обох берегах Дніпра, правитель люду християнського вірування “el-Mesîhiyye” (المسیحیّه), відрядив представницьку делегацію до Стамбула

з метою отримання від Високої Порти захисту чи протекторату для України. Посланці Пилипа Орлика виступили з пропозицією не платити данину, зокрема податок “*haraç*”¹⁴, мати право самим обирати гетьмана і переобирати його, тобто знімати відповідну людину з цієї посади, якщо виникне така необхідність. У разі погодження османської сторони на такі умови посланці Пилипа Орлика були готові оголосити визнання українським гетьманом влади турецького султана»¹⁵. Повідомлення, отримане нами з тексту розглянутого архівного документа, підтверджує факт прибуття до Стамбула посланців гетьмана Пилипа Орлика. Заслужують на увагу пропозиції, висловлені посланцями українського гетьмана щодо умов прийняття козацько-гетьманською Україною протекторату Османської імперії, зокрема – стосовно внутрішньої державної політики та економічного становища в їхній країні. Далі в названому архівному документі повідомляється про те, що Османська імперія оголосила про свою готовність прийняти Українську козацьку державу під свій захист за умови чесного дотримання українською стороною своїх зобов’язань та в тому разі, якщо під час здійснення армією Високої Порти воєнного походу проти країн, розташованих на півночі від Чорного моря¹⁶, українське козацьке військо приєднається до турецької армії¹⁷. Відомості, що містяться у розглянутій частині тексту дослідженого нами архівного документа, відображують військово-політичний аспект дипломатичних зносин між урядами Османської імперії та козацько-гетьманської України. Сутність запропонованого протекторату¹⁸ полягала у визнанні барабаських і поткальських козаків, які мешкали на правому та лівому берегах Дніпра, підпорядкованими гетьману Пилипові Орлику, тобто у запровадженні такої форми політичного правління в Україні, яка існувала у Валахії, Молдові та Кримському ханстві. Згідно із зазначеним статусом країни, що перебували під протекторатом Османської імперії, мали суверенітет у своїх внутрішніх справах, але були зобов’язані погоджувати свою зовнішню політику з турецьким султаном¹⁹. Варто зазначити, що саме такий політичний статус мала Українська козацька держава ще за часів правління гетьмана Петра Дорошенка, про що свідчить раніше загаданий нами архівний документ²⁰, а саме фірман турецького султана щодо надання Петру Дорошенкові гетьманських повноважень “...*Sarıkaş ve Barabaş ve Potkal, üç kavm Kazağı Hatmanı Petro Doroşenko hatemet ‘evakibehu bi‘l-hayr rikâb-ı kâm-yâbıma elçi ve âdem gönderüp atebe’-i aliyye’-i felek-ihtişam ve sütte’-i seniyye’-i sidre-i makamımıza sadâkat ve ihlâs ve kemâl-i ‘akîdet ve ihtisas ile hidmet ve ‘ubudiyyet ‘arz edûr...*” (...трьох частин козацтва: сарикомиської (*Sarıkaş*), барабаської (*Barabaş*) й поткальської (*Potkalı*), гетьман Петро Дорошенко, хай щастить Тобі. Він прислав до нас своїх послів офіційно повідомити про визнання нашого протекторату, про вірну, чесну і бездоганну службу...)”²¹. З аналізу досліджених нами османсько-турецьких документальних джерел, що походять із часів правління козацького провідника Дмитра Вишневецького, виявляється концепція, яка була закладена в основу руху українського козацтва за створення Української козацької держави і яка мала на меті забезпечити цій державі надійний захист. Той захист мав бути ефективним лише в умовах перебування козацько-гетьманської України під турецьким протекторатом. Але такий стан речей не влаштував Річ Посполиту та Московське царство, і вони всіляко перешкоджали досягненню Українською козацькою державою вказаної мети. Названі дві держави задля власних інтересів намагалися викликати до себе прихильність населення козацько-гетьманської України. Отже, отримання козацькими гетьманами, від Богдана Хмельницького до Пилипа Орлика, протекторату від Османської імперії суперечило військово-політичним інтересам як Речі Посполитої, так і Московського царства.

Інтерпретуючи згаданий архівний документ²² – “Прийняття гетьмана Пилипа Орлика під свій протекторат”, – слід наголосити, що видатний тюрколог Омелян Пріцак, досліджуючи це писемне джерело²³, здійснив порівняльний аналіз перекладів

його тексту латинською та французькою мовами, а також виконав україномовний переклад османсько-турецького тексту²⁴. При цьому він дав скрупульозну оцінку цього писемного джерела. Разом з тим слід звернути увагу на окремі нюанси в трактуванні та тлумаченні деяких термінів. Ідеться про те, що Омелян Пріцак сприйняв один і той самий документ як два різні тексти, виходячи з того, що в латинському перекладі засвідчується термін “nâme/лист”, а у французькому, як і в османському, – “nişân/наказ”. Насправді ж, попри певну розбіжність у відповідних текстах та їхньому датуванні, джерелом обох перекладів слід вважати текст згаданого султанського наказу (нішан), який Омелян Пріцак називає договором від 28 грудня 1711 року²⁵. На основі проведеного нами аналізу цього писемного документа ми зробили висновок про те, що його точна назва – “Nişân-ı Hümâyûn”, тобто “наказ / розпорядження султана”, але не “договір”. Цей нішан свідчить про двосторонні взаємини та військово-політичні стосунки в цьому разі між Османською імперією та Україною під час правління гетьмана Пилипа Орлика. Зазначимо, що точний відбиток цього наказу зберігається в турецькому архівному фонді під назвою “Nâme-î Hümâyûn Defterleri”²⁶, а отже, є всі підстави вважати його текст важливим писемним джерелом у справі вивчення українсько-турецьких взаємин досліджуваної нами історичної доби. Крім того, є ціла низка виданих турецьким урядом документів, зокрема фінансових, що були спрямовані на практичне виконання вищезгаданого наказу.

З причини недотримання московською стороною умов Прутського мирного договору, які сприяли забезпеченню захисту України Високою Портою, почалася підготовка до нового воєнного походу турецької армії. Петро I, не маючи надії на переможну війну з турками, негайно почав виконувати умови договору: фортеця Азов була передана туркам, і за посередництва Надзвичайних і Повноважних Послів Англії та Голландії в Стамбулі 10 квітня 1712 року був підписаний черговий мирний договір. Стосовно розподілу території України згідно з умовами Прутського договору в українському писемному джерелі зазначається: “Въ 1712 году, послѣ заключенія прутскаго договора, когда западная половина Украины была вновь предоставлена на произволь Полякамъ, когда связь съ Киевомъ и Межигоріемъ ослабѣла вслѣдствіе запрещенія православнымъ отлучаться за границу речипосполитой подъ какимъ-бы то ни было предлогомъ...”²⁷. Ці обставини спричинили порушення московським правителем умов укладеного договору, і тому за рішенням великого зібрання Високої Порти під керівництвом султана (Dîvân-ı Hümâyûn) 11 листопада 1712 року було оголошено війну Московській державі. У результаті цієї переможної воєнної акції 24 червня 1713 року в місті Едірне (колишній Адріанополь) був укладений черговий мирний договір (Адріанопольський мир), згідно з яким Петро I зобов’язувався протягом 2 місяців звільнити загарбану територію Речі Посполитої, а отже, й терени Західної України. Московське царство змушено було також визнати делімітацію кордонів, унормованих ще в часи правління султана Мехмеда IV. Отже, у зв’язку з цим відповідно постало питання щодо статусу українських земель²⁸. Таким чином, дослідження нами до цього часу не актуалізованого османського архівного документа “Оцінка Прутського договору дипломатами високого рангу османського уряду”, датованого 27 червня 1713 року і записаного в “Nâme-î Hümâyûn Defterleri” з фонду турецького архіву, дозволило нам виявити нові відомості стосовно історії України та підтвердило достовірність отриманої нами інформації²⁹. Наприклад, у третій статті цього договору говориться таке: “Українські козаки, що проживали на Лівобережжі Дніпра, мали зі своєю власною землею та укріпленнями на своїй території залишитися під управлінням московського царя, так, як це й було раніше. Київська фортеця на Правобережжі Дніпра та паланки, які були в її підпорядкуванні відповідно до кордонів, встановлених ще за часів правління Мехмеда IV, теж залишалися під владою московського царя. Але цар [Петро I] не повинен пре-

тендувати на отримання решти території Правобережжя Дніпра, в тому числі й на острови Запорозької Січі. Козацька спільнота, що мала залишитися в підпорядкуванні московського царя, не повинна була чинити напади на володіння Османської держави, зокрема на міста з мусульманським населенням, і не порушувати в них громадський порядок, мирне життя населення та не завдавати таким містам шкоди³⁰. Факти, виявлені з цієї частини тексту названої статті згаданого договору, свідчать про розподіл території України в основному по лінії річки Дніпра з врахуванням давніх традицій. Зокрема, йдеться про коло зобов'язань, що покладалися на козацьку військову силу, яка мала бути передана в підпорядкування Московії. У наступній частині тексту згаданої статті зазначається: “Якщо ж козаки діятимуть усупереч відповідному договору, то тоді московський цар оголосить, що ті є не московитами, а запорозькими [українськими] козаками. Таке спростовування з боку московського царя не буде братися до уваги, і цар Петро I буде нести відповідальність за скоєне згаданими козаками. Він повинен забороняти і не допустити скоєння подібних дій. Так само татарська спільнота й українські козаки, які були в підпорядкуванні Османської держави, не повинні завдавати шкоди населенню Московії та запорозьким козакам, підпорядкованим московському царю. Якщо ж станеться щось не так, відповідальність за це покладатиметься на Османську державу³¹. Відомості, виявлені з цього фрагмента документа, вказують на те, що відповідальність за порушення умов договору козаками покладалася на Московську державу як суб'єкта Прутського мирного договору, так само покладається відповідальність і на турецьку сторону за порушення татарськими військами, в тому числі й українськими козаками, які передавалися у підпорядкування Османської імперії. Аналізуючи цей документ, вдалося виокремити із загального контексту договору ті факти, які проливають світло на “українське питання”. Зокрема, в першій статті названого договору наголошується на звільненні території Речі Посполитої та на попередженні московського правителя не втручатися в справи поляків: “Leh içinden askerini çekesektir. Lehli'nin işine karışmayacak” (“Військо [московське] має бути виведене з території Польщі. [Московія] не повинна втручатися в справи поляків”)³². Зазначений документ свідчить про те, що де-факто Прутська війна закінчилася в 1713 році остаточною перемогою Високої Порти і це мало певні наслідки і для України. Назвемо чинники, що сприяли цій перемозі: бої відбувалися на території Османської імперії, але чисельна перевага військових сил (чисельність – 140 тисяч воїнів) була також на боці цієї держави: московська армія налічувала 60 тисяч солдатів; природно-кліматичні умови не сприяли активним діям війська Московського царства; відчутний вплив на переможне для збройних сил Османської імперії завершення війни справила участь у ній українських козаків.

Продовжуючи дослідження проблеми, зокрема наслідків названого мирного договору, які безпосередньо стосувалися українських земель, слід зауважити, що згідно з умовами цього договору фортецю Хотин та її територію було передано з володіння Молдови під владу Османської імперії³³. У цей час головнокомандуючий військом фортеці Акерман³⁴ Абді-паша навесні 1713 року прибув до Хотина, де тривалий час очолював військову адміністрацію вказаного міста³⁵. Названий командир зустрівся з колишнім королем Польщі Станіславом Лещинським (Stanisław Leszczyński)³⁶ з метою підтримки його прагнення щодо повернення на трон Речі Посполитої. Станіслав Лещинський висловив своє задоволення з приводу звільнення Хотина у 1713 році. До території цього міста були передислоковані два турецькі військові з'єднання з Боснії та липканський охоронний полк³⁷.

Новопризначений очільник влади в Хотині Мустафа-ага розпочав реставрацію та розбудову міста. В архівному документі³⁸ “Лист султана [Ахмеда III] кримському ханові Каплану Гіраю [I]³⁹”, датованому за календарем Гіджри – 1125 роком, тобто 1713 роком за християнським календарем, повідомляється про вказівку султана

Ахмеда III кримському ханові Каплану Гіраю I (роки 2-го правління: 1713–1715) щодо Хотинської фортеці: “Поважний кримський правителю, безпосередній нащадок ханського роду Каплан Гірай хане! Всі звернення, надіслані до мого палацу, були обговорені та оцінені належним чином, після чого Ви повинні знати про це. У зв’язку з відбудовою Хотинської фортеці та виконанням фортифікаційних робіт у наших тамтешніх прикордонних регіонах раніше з мого палацу були відправлені мною доручення відповідальним особам [міста-фортеці Хотина]. Наш головнокомандувач переможною армією, розташованою в околицях Хотина, візир Абдіпаша⁴⁰, з яким треба об’єднатися чи бути в союзі (нехай йому допомагає Господь Всевишній), звертався до нас. Також з’явився ваш представник у нашому палаці з повідомленням⁴¹ та прихильністю. Отже, нашим султанським диваном прийнято рішення виділити для зазначеної мети 2 000 (дві тисячі) золота з тугрою⁴². Відправити ці кошти за призначенням було доручено особисто чавушбаши⁴³ Абдурахманові. За допомогою Господа Всевишнього, коли той прибуде, мирна угода⁴⁴, яку підписали з Московією, не повинна бути порушена татарською стороною. Цю зиму особисто той поважний [чавушбаши Абдурахман] буде гостювати в Криму. А калгай султан⁴⁵ на чолі татарського війська, коли буде пошанований високим правителем [Ахмедом III], не повинен чинити дій, які можуть порушити умови укладеного миру, і має перебувати в Буджаку. Якщо ні, так тоді хай чавушбаши влаштується в Буджаку, а згаданий султан [калгай] – у Криму. Треба діяти відповідним чином, і ми радимо повідомляти про свої справи до нашого високого палацу”⁴⁶.

У 1714 році до Хотина була приєднана і північна частина Буковини. За даними українських дослідників, у 1715 році на території згаданого регіону було 93 села, але в офіційних документах зберігалися відомості лише про 59 населених пунктів. У 49-ти з них не виявилось жодного мешканця, а в 10 селах загалом нараховувалося 385 родин⁴⁷. Мандрівник Евлія Челебі в XVII столітті описав географічне розташування та архітектуру міста-фортеці Хотина і засвідчив проживання в ньому християнського та мусульманського населення⁴⁸.

В іншому архівному документі⁴⁹ – “Надання матеріальної та фінансової допомоги для будівництва і реставрації Хотина”, – датованому 1715 роком, що зберігається у фонді “Реєстри фінансових документів”, йдеться про надання цьому місту матеріальної та фінансової підтримки. Говориться також про те, що згідно з указом султана Ахмеда III для будівництва і реставрації Хотина зі Стамбула були відряджені архітектори, каменярі, ковалі, водопровідники та інші майстри. Для реалізації цього плану були відправлені необхідні будівельні матеріали та спорядження, виділені значні кошти для виконання робіт тощо. Зазначимо, що численні документи османського державного архіву свідчать про реставрацію і розбудову Хотина, а також спорудження захисних споруд. Нижче ми подаємо перелік цих документів: “Kendisine hilat ihsan olunması ve Hotin Kalesinin yeniden yapılmasında Rumeli Valisi Abdi Paşa’ya yardım etmesi hakkında Kırım Hanı Kaplan Giray Han’a yazılan Nâme-î Hümtâyûn / Лист падишаха з приводу дарування каптана кримському ханові Каплану Гіраю та про надання допомоги румелійському правителю Абді-паші з метою відбудови й реставрації Хотина”; “Hotin Kalesinin yarımı için iki bin tuğralı altın gönderildiği ve Moskova ile yapılan barışa riayet edilmesi hakkında Kırım Hanı Kaplan Giray’a yazılan Nâme-î Hümtâyûn / Лист падишаха, з тугрою, до кримського хана Каплана Гірая про надіслання двох тисяч золотом і про необхідність дотримання умов мирного договору з Московією”; “Hotin kalesinin tamiri için İstanbul’dan irsali ferman olunan neccar, taşçı, kaldırımcı, demirci, taşkını, madenci, su yolcu, bıçakçı, duvarcı ve diğer bazı sanatkarlarla sair amelelerin adlarını ücretleri ve miktarlarını ihtiva eden defter / Реєстраційна книга будівельників: теслярі, слюсарі, вантажники, ковалі, кочегари, шахтарі, ножарі, муляри та інші спеціалісти, що були відряджені зі Стамбула до Хотина для виконання будівельних робіт” та інші⁵⁰.

Місто Хотин у вказаному столітті було ареною тривалих війн, через що неодноразово зазнавало руйнувань і суттєвих економічних, соціальних та культурних втрат. З другого боку, слід сказати про значну роль турків у відбудові, реставрації та спорудженні об'єктів оборонного призначення та в забезпеченні матеріальної допомоги населенню міста, що підтверджується в численних вищезазначених османських архівних документах. Після перемоги армії Османської імперії в Прутській війні з метою зміцнення північних кордонів султаном Ахмедом III були надані вказівки стосовно дотримання умов зазначеної угоди кримськотатарським військом та місця розташування цього війська. В цих архівних документах також ідеться про фінансування проекту відбудови Хотина та навколишніх фортифікаційних споруд, на що була спрямована відповідна сума коштів.

Підсумовуючи тлумачення відомостей, зафіксованих у згаданих османсько-турецьких писемних джерелах, ми дійшли висновку, що уряд Високої Порти надавав важливого значення Хотину як стратегічно важливому об'єкту в системі оборони північного кордону цієї держави, зокрема – для встановлення контролю на українських землях, звільнених від окупації Московського царства.

З погляду поглибленого осмислення “українського питання” в ретроспективі, зокрема для з'ясування перебігу подій в контексті військово-політичних стосунків між Османською державою та Україною під час правління гетьмана Пилипа Орлика, ми вважаємо за доцільне звернути увагу також і на інші документи, що зберігаються в османському архіві, а саме на такі: “Про спорудження резиденції гетьману Пилипу Орлику”⁵¹, датовано 25 днем місяця шабана 1134 року за календарем Гіджри (10 червня 1722 року за християнським літочисленням). У цьому архівному документі засвідчується факт будівництва житлового будинку-резиденції для названого українського гетьмана разом з його посадовцями чисельністю у вісім осіб, які супроводжували гетьмана Пилипа Орлика. Ці відомості підтверджують важливий етап у розвитку взаємин між вищеназваними країнами на основі нових домовленостей. В іншому документі – “Про надання фінансової допомоги гетьману Пилипу Орлику”⁵², – датованому 24 днем мугаррама місяця 1147 року за календарем Гіджри (за християнським літочисленням – 26 червня 1734 року), повідомляється про те, що раніше гетьман барабаських козаків Пилип Орлик переїхав з міста Салонік⁵³ до міста Бендер. Названий український гетьман визнав свою відданість Високій Порті. Через це за наказом султана гетьманові Пилипові Орлику було надано фінансову допомогу в розмірі шести тисяч (6 000) гурушів із молдовської скарбниці Османської імперії. Отже, інформація, отримана з дослідженого архівного документа переконливо засвідчує факт подальшого, не менш інтенсивного, ніж раніше, розвитку взаємин між Османською імперією та козацько-гетьманською Україною під час правління гетьмана Пилипа Орлика у вигнанні.

Здійснене нами дослідження османсько-турецьких архівних документів, насамперед ретельний аналіз згаданого “Наказу султана” Ахмеда III про “Прийняття гетьмана Пилипа Орлика під свій протекторат”, дозволило нам встановити додаткові факти щодо Прутської війни, пов'язані з історією козацько-гетьманської України та діяльністю Пилипа Орлика. Вони дають змогу повніше висвітлити участь українського козацького війська в Прутській війні та її наслідки для Української козацької держави, значення українського чинника в делімітації кордонів уздовж течії річки Дніпра згідно з умовами укладеного за результатами Прутської війни мирного договору, а також заходи, вчинені урядом Османської імперії щодо укріплення північного кордону цієї держави, а саме проект відбудови Хотина як міста-фортеці, що мало стратегічне значення в системі оборони як володінь Високої Порти, так і українських земель.

Підсумовуючи розгляд зазначеної теми на основі здійсненого нами джерелознавчого опрацювання інформації з османсько-турецьких писемних джерел, передусім

архівних документів, які походять з історичної доби, котра охоплює останню чверть XVII – першу чверть XVIII століття, можна зробити такі висновки щодо еволюції військово-політичних стосунків між козацько-гетьманською Україною та Османською імперією в системі міжнародних відносин у Центральній та Південно-Східній Європі: 1) воєнні кампанії останньої чверті XVII являли собою спільні акції українського козацького і кримськотатарського військ, спрямовані на підтримку зусиль Високої Порти зберегти свої військово-політичні позиції в Північному Причорномор'ї. Результатом цих спільних воєнних акцій стало укладання Бахчисарайського договору, який фактично означав поновлення Бучацької мирної угоди. Отримана з досліджуваних нами писемних джерел інформація дозволяє глибше з'ясувати принципові відмінності оцінок розглянутої війни в українській і турецькій історичних науках. Зокрема, в турецькій історіографії наголошується на спільності інтересів Високої Порти й козацько-гетьманської України. Натомість українська історіографія, особливо радянського періоду, однозначно трактувала політику Османської імперії як агресивну, а зазначений історичний період однозначно вважався за “Руїну”; 2) укладання Карловецького договору стало ознакою завершення епохи панування в Європі османської Туреччини та початку періоду її поступового занепаду, особливо у зв'язку із втратою нею Азовської фортеці, а перемога Московського царства була досягнута завдяки суттєвій допомозі українського козацького війська за участю гетьмана Івана Мазепи. Договір між Річчю Посполитою та Московським царством фактично означав участь Гетьманщини в складі “Священної Ліги”, спрямованої проти Османської імперії. Положення та умови Карловецького договору безпосередньо стосувалися історичної долі України, оскільки її землі перебували в епіцентрі протистояння між Османською державою, Річчю Посполитою, Австрійською імперією та Московським царством; 3) у розглянутих нами османських архівних документах відображується особливе значення дипломатичної діяльності українського гетьмана Івана Мазепи в справі налагодження мирних стосунків між Московським царством та Османською державою після завершення в 1699 році війни між країнами “Священної Ліги”, а саме Австрійською імперією, Венецією, Річчю Посполитою, Московським царством з одного боку та Османською імперією – з другого, та в укладанні мирного договору між Московією та Туреччиною 3 липня 1700 року. У міжнародній політиці гетьмана Івана Мазепи чітко проглядаються чорноморські орієнтири, спрямовані на зміцнення позицій Української козацької держави, необхідних для забезпечення захисту її земель; 4) виокремлені нами факти характеризують стан “українського питання” в геополітичних процесах періоду Прутської війни, зокрема участь у ній козацького війська, а також висвітлюють новий етап розвитку турецько-українських відносин за часів правління гетьмана Пилипа Орлика, а саме прийняття козацько-гетьманської України під протекторат Високої Порти; 5) внаслідок Прутської війни відбулося укріплення північного кордону Османської імперії, що мало стратегічне значення в системі оборони як володінь названої держави, так і українських земель. Разом з тим варто зазначити, що інформація, отримана з досліджених нами османсько-турецьких писемних джерел, переконливо засвідчує факт подальшого розвитку взаємин між Османською імперією та козацько-гетьманською Україною під час правління гетьмана Пилипа Орлика.

¹ Туранли Ф. Г. “Українське питання” в Карловецькому договорі (1699 р.): турецька ретроспекція / Туранли Ферхад Гардашкан Оглу // Східний світ. – 2012. – № 3. – С. 32–40.

² Оглоблін Олександр. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Олександр Оглоблін. Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. – 2-е доповнене видання. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – С. 326–335. – 464 с.: іл.

³ BOA, Nâme-i Hümâyûn Defterleri (NHD). – Nu.: 6. – S. 176.

⁴ Андреев А. Р. История Крыма: краткое описание прошлого Крымского полуострова / Александр Радьевич Андреев. – М.: Изд-во “Межрегиональный центр отраслевой информатики Госатомнадзора России”, 1997. – С. 162–163. – 255 с.

⁵ Öztuna, Yılmaz. Büyük Osmanlı Tarihi / Yılmaz Öztuna. – 10 Ciltli. – Dördüncü Cild. – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1994. – S. 463. – 501 s.; Parmaksızoğlu, İsmet. Prut seferi / İsmet Parmaksızoğlu // Türk Ansiklopedisi. – Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1978. – Cilt, XXVII. – S. 143–145; Серада А. Силистренко-Очаковскийят еялет през XVIII – нач. на XIX в.: Административно-териториално устройство, селища и население в Северозападното Приченеморие / Александр Серада. – София: Дио Мира, 2009. – С. 24–25.

⁶ Андреев А. Р. Указ. раб. – С. 162–163.

⁷ Jones, Adrian. An Empress and a Grand Vizier: Catherine, Baltacı Mehmed and the Battle of the Prut, 1711 / Adrian Jones // Omelyan Pritsak Armağanı (A Tribute to Omeljan Pritsak). Editörler: Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Doç. Dr. Yücel Öztürk. – Sakarya Üniversitesi Yayını. – Nu: 51 (Türkiye), Temmuz 2007. – P. 651–680.

⁸ Kantemir, Dimitri. Osmanlı İmparatorluğu’nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi (“Incrementa atque decrementa Aulae Othomanicae”) / Dimitri Kantemir. – 2. Cilt, 2. Bası. – İstanbul: Cumhuriyet kitap klübü. Cumhuriyet kitapları, 1998. – S. 867; Андреев А. Р. Указ. раб. – С. 162–163.

⁹ Jones, Adrian. An Empress and Grand Vizier... – P. 651–680. Öztuna, Yılmaz. Aynı eser. – Dördüncü Cild. – S. 465–466; Silahdar, Fındıklılı Mehmed Ağa / Mehmed Ağa Fındıklılı, Silahdar. Nusretname. IV. Sadeleştirilen: İsmet Parmaksızoğlu. – Cilt, II. – Fasikül, I. – Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulunun 3 aralık 1964 tarih ve 264 sayılı kararıyla bastırılması uygun görülmüş. – İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1966. – S. 143–145. (1703–1721 yy). 3 приводу цього питання А. Новичев називає іншу дату підписання Прутського договору – 23 червня 1711 рік (Новичев А. Д. Турция: краткая история / Арон Давыдович Новичев. – М.: Наука, 1965. – С. 41–46).

¹⁰ Kantemir, Dimitri. Aynı eser. – 2. Cilt, 2. Bası. – S. 867–868.

¹¹ Yalçınkaya, Alaaddin Mehmet. The Ottoman Empire and Europe in the Wake of the Second Half of the Eighteenth Century / Alaaddin Mehmet Yalçınkaya // Ottoman Empire and European Theatre. – Vol. I: The Age of W. A. Mozart and Sultan Selim III (1756–1808). – Edited by: Michael Hüttler, H. E. Weidinger. – Wien: Hollitzer Wissenschaftsverlag, 2013. – P. 101–149.

¹² Финкель К. История Османской империи: Видение Османа: [пер. с англ.] / Кэролайн Финкель. – М.: ФСТ, 2010. – С. 438.

¹³ BOA, Nâme-î Hümayûn Defterleri. – Nu.: 6/2. – S. 227. Пропонуємо розглянути нову редакцію вказаного документа згідно із запропонованою нами методологією. Подаються відповідні додатки, підготовлені нами на основі самостійної пошукової роботи в архівах Туреччини. Пропонуються також анована інтерпретація та наші власні коментарі.

¹⁴ Різновид податку, яким обкладалися представники немусульманського віросповідання.

¹⁵ Nişân-ı Hümayûn, BOA, Nâme-î Hümayûn Defterleri. – Nu.: 6/2. – S. 227.

¹⁶ Ідеться про Московське царство та Річ Посполиту.

¹⁷ Nişân-ı Hümayûn, BOA, Nâme-î Hümayûn Defterleri. – Nu.: 6/2. – S. 227.

¹⁸ Можемо припустити, що в цьому разі протекторат фактично означав відновлення попередніх міжнародно-правових стосунків між козацько-гетьманською Україною та османською Туреччиною.

¹⁹ Nişân-ı Hümayûn, BOA, Nâme-î Hümayûn Defterleri. – Nu.: 6/2. – S. 227.

²⁰ Ми подаємо тут транслітерований текст із названого документа на позначення дати “tahîrîren fî evâil-i şehîr-i muharramül-haram sitte şemanin ve elf”, який свідчить про датування цього документа в першій декаді місяця мугаррема за календарем Гіджри, що збігається з датою 28 березня – 6 квітня 1675 р. за християнським календарем (BOA, İbnül Emin Hariciye Vesikalari. – Nu.: 52. Doreşenko’ya verilen hatmanlık beratından). Можемо припустити, що такий спосіб датування був пов’язаний із тривалим процесом складання тексту листів чи наказів дипломатичного характеру. Таким самим чином був датований згаданий “Nişân” султана Ахмеда III (BOA, Nişân-ı Hümayûn, Nâme-î Hümayûn Defterleri. – Nu.: 6/2. – S. 227).

²¹ BOA, İbnül Emin Hariciye Vesikalari. – Nu.: 52. Doreşenko’ya verilen Hatmanlık Berati.

²² BOA, Nâme-î Hümayûn Defterleri. – Nu.: 6/2. – S. 227.

²³ Прицак Омелян. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? / Омелян Прицак // Український археографічний щорічник. – Вип. I // П. С. Сохань (гол. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 307–320. – 472 с.: іл.

²⁴ Прицак Омелян. Назв. праця. – С. 307–309.

²⁵ Прицак Омелян. Назв. праця. – С. 319.

²⁶ BOA, Nâme-i Hümayûn Defterleri. – Nu.: 6/2. – S. 227.

²⁷ Антоновичъ Владимиръ. Содержаніе актовъ объ околичной шляхтѣ / Владимиръ Антоновичъ // Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною комиссіею для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. – Часть четвертая. – Акты о происхожденіи шляхетскихъ родовъ въ Юго-Западной Россіи. – Томъ I. – Кіевъ: Въ типографіи Е. Федорова, 1867. – С. 26. – 461 с.

²⁸ Yalçinkaya, M. Alaaddin. XVIII. Yüzyıl: İslahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703–1789) / Mehmet Alaaddin Yalçinkaya. – Cilt, 7. – Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – S. 66–70. – 726 s.; Öztuna, Yılmaz. Aynı eser. – Dördüncü Cild. – S. 468.

²⁹ BOA, Nâme-i Hümayûn Defterleri (NHD). – Nu.: 6–2. – S. 280–288 (Osmanlı üst düzey diplomatik merciinin Prut Antlaşması ile ilgili 3 Cemaziyelahir 1125 / 27 Haziran 1713 tarihli bir değerlendirmesi).

³⁰ BOA, Nâme-i Hümayûn Defterleri (NHD). – Nu.: 6–2. – S. 280–288.

³¹ BOA, Nâme-i Hümayûn Defterleri (NHD). – Nu.: 6–2. – S. 280–288.

³² BOA, Nâme-i Hümayûn Defterleri (NHD). – Nu.: 6. – S. 280–288.

³³ Parmaksızoğlu, İsmet. Aynı eser. – S. 143–145.

³⁴ Див.: прим. 744.

³⁵ Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина: історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – С. 111. – 464 с.

³⁶ Лецинські Станіслав (1677–1766) був польським магнатом, який на вимогу шведського короля Карла XII був обраний шляхетською конфедерацією королем Речі Посполитої (1704–1709). Після поразки Карла XII зрікся престолу та емігрував до Франції. У 1733 році сейм Речі Посполитої знову обрав Станіслава Лецинського королем, але внаслідок вторгнення війська Російської імперії на територію Речі Посполитої названого короля в черговий раз було скинуто з престолу. З приводу цього питання також див.: Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Дмитро Іванович Яворницький. Пер. з рос., покажчики І. І. Сварника; Упоряд. іл. О. М. Апанович; Худож. Е. Є. Дацюк, В. М. Дозорець. – Том 3. – Львів: Світ, 1992. – С. 361–372. – 456 с.

³⁷ Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Назв. праця. – С. 111.

³⁸ BOA, Nâme-i Hümayûn Defterleri. – Nu.: 6, Hüküm Nu.: 193. Hotin Kalesinin yapımı için iki bin tuğralı altın gönderildiği ve Rusya ile yapılan barışa riayet edilmesi hakkında Kırım Hanı Kaplan Giray'a yazılan Nâme-i Hümayûn. Hicri: 1125 / Milâdî: 1713.

³⁹ Роки правління: 1707–1708, 1713–1716, 1730–1736.

⁴⁰ Після бою під Станілешті (Stanileşti), що завершився поразкою царського війська біля річки Пруту в 1711 році, фортецю Хотин та її територію від'єднали від Молдови і вона повністю перейшла під владу Високої Порти. У той час головнокомандуючий військом у фортеці Акерман Абді-паша зустрівся з колишнім королем Польщі Станіславом Лецинським (Stanisław Leszczyński) з метою підтримки повернення того на трон. Коли він побачив потужні ворожі сили, то був потішений з того, що Хотин був здобутий у 1713 році. Пізніше за пропозицією шведського короля Карла XII, за іншою версією – воєводи Николає Маврокордата (Nicolae Mavrocordat) (1711–1716) головнокомандуючий вілаєту Галеп великий візир Джін Алі-паша доручив Мустафі-паші перевірити увесь Хотинський регіон та встановити, скільки годин займає шлях від одного кінця до іншого та скільки є населених пунктів біля Хотина. Він з допомогою молдаван розпочав реставрацію та розбудову Хотина. Про це докладно див.: Туранли Ф. Історія Хотина за даними турецьких джерел / Ферхад Туранли // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Прут, 2003. – С. 74–82.

⁴¹ Слід вважати, що цей посланець поінформував султана Ахмеда III про справи, пов'язані з фортецею Хотин.

⁴² На нашу думку, золото з “тугрою” мало статус конвертованої валюти, тому для потреби Хотина було відправлено саме це золото.

⁴³ У зазначеному словнику термін “чавушбаши” означає назву посадовця в уряді Османської держави, який виконував обов'язки кореспондента з питань міжнародної політики та дипломатичної місії. Також він виконував особливе завдання: проголошувати, доносити укази й доручення падишаха та інших посадових осіб. У XVIII столітті значення чавушбаши

зростає, він вже займав високі посади в уряді – заступника садри-азама (прем'єр-міністра), навіть ставав ним (*Pakalın, Mehmet Zeki. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü / Mehmet Zeki Pakalın. – Cilt, I. – İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1993. – S. 332–338. – 871 s.*).

⁴⁴ Йдеться про договір, підписаний після закінчення Прутської війни.

⁴⁵ Кожен кримський хан призначав собі калгая, тобто заступника.

⁴⁶ BOA, Nâme-î Hümâyûn Defterleri. – Nu.: 6, Hüküm Nu.: 193.

⁴⁷ Добержанський О., Макар Ю., Масан О. Назв. праця. – С. 112–113.

⁴⁸ Челеби, Эвлия. Книга Путешествия / Эвлия Челеби. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. Перевод и комментарии. – Вып. I. Земли Молдавии и Украины. – М., 1961. – С. 49–50. – 340 с.

⁴⁹ BOA, Maliye'den Müdevver Defterleri (MAD). – Nu.: 1619. Hotin kalesinin tamiri için İstanbul'dan irsali ferman olunan neccar, taşçı, kaldırımcı, demirci, taşkınıcı, madenci, suyolcu, bıçakçı, duvarcı ve diğer bazı sanatkarlarla sair amelelerin adlarını ücretleri ve miktarlarını ihtiva eden defter. Hicri: 1128 / Milâdî: 1715.

⁵⁰ Перелік визначених турецьких архівних документів про відбудову та реставрацію міста-фортеці Хотина: 1) BOA, Nâme-î Hümâyûn Defterleri. – Nu.: 6, Hüküm. – Nu.: 187. Kendisine hilat ihsan olunması ve Hotin Kalesinin yeniden yapılmasında Rumeli Valisi Abdi Paşa'ya yardım etmesi hakkında Kırım Hanı Kaplan Giray Han'a yazılan Nâme-î Hümâyûn. Hicri: 1125 / Milâdî: 1713; 2) BOA, Nâme-î Hümâyûn Defterleri. – Nu.: 6, Hüküm. – Nu.: 193. Hotin Kalesinin yapımı için iki bin tuğralı altın gönderildiği ve Moskova ile yapılan barışa riayet edilmesi hakkında Kırım Hanı Kaplan Giray'a yazılan Nâme-î Hümâyûn. Hicri: 1125 / Milâdî: 1713; 3) BOA, MAD. – Nu.:1619. Hotin kalesinin tamiri için İstanbul'dan irsali ferman olunan neccar, taşçı, kaldırımcı, demirci, taşkınıcı, madenci, suyolcu, bıçakçı, duvarcı ve diğer bazı sanatkarlarla sair amelelerin adlarını ücretleri ve miktarlarını ihtiva eden defter. Hicri: 1128 / Milâdî: 1715; 4) BOA, MAD. – Nu.: 1940. Hotin kalesinin imara lüzum hasıl olan bazı mahallerinin ferman ile bina emini tayin olunan dergah-ı ali müteferrikalarından Ali ağa marifeti ile yapılan masraflarıyla alınan çeşitli tamirat malzemesi hakkında yapılan keşif Defterleridir. Hicri: 1177–1181 / Milâdî: 1763–1767; 5) BOA, MAD. – Nu.: 1269. Hotin kalesinin Dergah-ı Ali gediklilerinden Ali Ağa marifeti ile tamiri esnasında bazı mahallerinde yapılan masrafların cins ve miktarlarını ihtiva eden defterdir. Hicri: 1182 / Milâdî: 1768; 6) BOA, Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D. BŞM. BNE). – Nu.: 15895. Hotin kalesinin tamire muhtaç kısımları hakkında Hotin kadısı Mehmet Efendi tarafından hazırlanan keşif Defterleri. Hicri: 1166 / Milâdî: 1752; 7) BOA, D. BŞM. BNE. – Nu.: 15918. Hotin Kalesi'nin tamire muhtaç mahallerinin keşfini, amele, neccaran ücretlerim satın alınan kereste, mühimmat vesairenin masrafının gösterir defter. Hicri: 1166 / Milâdî: 1752; 8) BOA, D. BŞM. BNE. – Nu.: 15959. Hotin Kalesinde tamire muhtaç olan bina ve yerlerin tamir ve tecdidi ile ertesi yıla bakiye kalan tamire muhtaç mahallerin masraf Defterleri. Hicri: 1179 / Milâdî: 1765; 9) BOA, D. BŞM. BNE. – Nu.: 16001. Hotin Kalesinin tamiri gereken mahallerinin keşif Defterleri. Hicri: 1191 / Milâdî: 1777; 10) BOA, D. BŞM. BNE. – Nu.: 16012. Hotin Kalesindeki bazı mahallerin tamiri için yapılan keşif ve masraf Defterleri. Hicri: 1194–1196 / Milâdî: 1780–1782; 11) BOA, D. BŞM. BNE. – Nu.: 16014. Hotin Kalesinin tamir ve inşasında çalışan amelelerin yevmiyeleriyle satın alınan ham demir kereste gibi malzeme için verilen meblağı gösterir defter. Hicri: 1194–1196 / Milâdî: 1780–1782; 12) BOA, D. BŞM. BNE. – Nu.: 16485. Hotin Kalesinin tamir ve inşası gereken mahallerin keşif ve muayenesini gösterir defter. Hicri: 1192 / Milâdî: 1778; 13) BOA, D. BŞM. BNE. – Nu.: 16502. Hotin Kalesindeki yeniçeri kışlakları su kuyusu ile sair mahallerin tamir ve inşası ile ilgili kayıtları havi defter. Tarihsiz; 14) BOA, Hatt-ı Hümâyûn. – Nu.: 56666. Hotin Kalesi Bina Emini Osman Efendi tarafından inşa ve tamir olunan binalar dışında tamire muhtaç olan mahallerin keşif bedeline dair defter. Hicri: 1208 / Milâdî: 1793; 15) BOA, Hatt-ı Hümâyûn. – Nu.: 9807. Hotin Defterdarı ve Bina Emini Osman Ağa'nın Hotin Kalesi'nin tamiri için yapıp gönderdiği resmin arzolanduğuna dair. Hicri: 1210 / Milâdî: 1795.

⁵¹ Filip Orlik'e 8 nefer mahiyyetile beraber Sirius'da ikamet için bir konak tahsisi hakkında. BOA, Cevdet Tasnifi Hariciye Vesikalari. – Nu.: 3851. Hicri: 1134, 25 Şaban / Milâdî: 1722, 10 Haziran.

⁵² Bogdan çizgesinden Barabaş Hatmanı Filip Orlik'e, Osamnlı Devleti tarafından 6 000 gurus verilmesine dair, Osamnlı Devletine Bağlılığından dolayı. BOA, Cevdet Tasnifi Hariciye Vesikalari. – Nu.: 3886. Hicri: 1147, 24 Muharrem / Milâdî: 1734, 26 Haziran.

⁵³ Selânik, на Балканах, зараз на територии Греции.